

M.J. FREQUIN-DELMAAR

DE 'ROMEINSE' KLEDING OP DE MUURSCHILDERINGEN VAN MAASBRACHT*

Inleiding

Onder leiding van Dr W. Willems werd van 21 juni tot november 1982 een Romeinse villa onderzocht die werd bedreigd door het uitbreidingsplan van de gemeente Maasbracht.¹ De nederzetting ligt in Brachterbeek aan de oostkant van de Maas. Er werden rijke vondsten gedaan. Vooral de ontdekking van delen van muurschilderingen trok alom de aandacht. De oudste bewoning van deze plek dateert al uit de late IJzertijd. Misschien is er sprake van continue bewoning, maar uitgezonderd enkele vroegere scherven uit de Romeinse tijd is er alleen materiaal uit het einde van de eerste eeuw n.Chr. en later aangetroffen. Uit deze vondsten valt op te maken dat deze villa rond 270 n.Chr. verlaten en misschien ook wel verwoest is.² Veel van het materiaal, waaronder de muurschilderingen, is overgebracht naar het Bonnefantenmuseum te Maastricht.³

Prof. Dr W. Peters vertrouwde mij de muurschilderingen van Maasbracht toe als onderwerp voor mijn doctoraalscriptie. Het heeft mij veel plezier gedaan deze opdracht te mogen ontvangen van degene die de Romeinse muurschilderingen ook in Nederland tot een erkend onderdeel van de archeologie heeft gemaakt. Ik beschouw het als een voorrecht dit artikel, waarin deze muurschilderingen worden beschreven en geïnterpreteerd, aan hem op te mogen dragen.

* met respect opgedragen aan Prof. Dr W. Peters.

¹ Verslag hiervan in: *Archeologie in Limburg* 15, 1982, pag. 15-17. Voor zijn hulp en broodnodige kritiek bij het bestuderen van het materiaal dank ik Prof. Dr J.A.K.E. de Waele. Zonder hem was dit artikel niet tot stand gekomen.

² S.M.E. van Lith, Van Backerbosch naar Maasbracht, in: *Westerheem* XXXIII, 1984, pag. 263-279.

³ Tentoonstellingscatalogus *Langs de weg*, Thermenmuseum Heerlen/Bonnefantenmuseum Maastricht, 1987.

Beschrijving van de muurschilderingen

Op de vloer van de kelder waar vrijwel alle fragmenten van de muurschilderingen zijn gevonden, komen stukken muurschildering voor die horen bij de decoratie van het eerste gebouw.⁴ Het zijn alle eenvoudige paneeldecoraties.

De meeste muurschilderingen werden aangebracht na 200 n. Chr. in de tweede bouwfase van de villa. Voor de grote betekenis van deze muurschilderingen spreekt al de ongewoon hoge kwaliteit in de uitvoering van dit schilderwerk. Het grote aantal figuren is uniek voor deze streken.⁵ Bovendien zijn deze figuren gekleed in kledingstukken van opzienbarende vorm en kleur.

Achtereenvolgens zullen alle fragmenten worden behandeld die in het kader van dit artikel van belang zijn.

Afbeelding I.1.⁶ Twee aansluitende fragmenten van een, naar de gelaatstrekken te oordelen, vrouwelijk hoofd met velum. Het gezicht is gedraaid 'en trois-quart' afgebeeld. Het gezicht is vrij egaal geschilderd met zachte kleurovergangen waarbij door lichtere vlekken een lichtval van linksboven wordt gesuggereerd. De blik van de ogen, die door donkere lijnen worden benadrukt en met weinig penseelstreken zijn aangegeven, is gericht naar links beneden. Het velum is door oranje en donkerbruine tinten schetsmatig aangegeven.

Afbeelding I.2.⁷ Deze afbeelding vertoont in de behandeling van perspectief en proporties en ook wat betreft kleurovergangen grote overeenkomst met het hiervoor genoemde fragment. Ogen en neus zijn minder benadrukt en de bonnet laat het linkeroor vrij.

Parallellen van vrouwen met het hoofd bedekt door een velum ziet men in de decoratie van figuren op muurschilderingen uit Münsingen.⁸ Bonnetten zijn veel afgebeeld op monumenten voor de ook in de omstreken van Maasbracht vereerde Matres Aufaniae.⁹ In de 19e eeuw zijn bij op-

⁴ ± 100 n. Chr. – 175 n. Chr.

⁵ Vergelijk: Alix Barbet, *La peinture murale romaine dans les provinces de l'empire*, in: *B.A.R.* 165, Paris 1983.

⁶ Zie afbeelding I.1, pag. 45.

⁷ Zie afbeelding I.2, pag. 45.

⁸ Balázs Kaposy, *Römische Wandmalereien aus Münsingen und Hölstein*, in: *Acta Bernensia IV*, Bern 1966.

⁹ Zie afbeelding 1a en 1b. J. Liversidge, *Everydaylife in Roman Empire*, London 1976. Een op het principe van de bonnet teruggaand model van een kapje met vleugeltjes ziet men nog in onze tijd in het Oudhollandse boerinnenkapje.

I.1 Hoofd van een vrouw met 'velum', ± 14 x 9 cm.

I.2 Hoofd van een vrouw met 'bonnet', ± 14 x 9 cm.

II.1 Hoofd van een jager, 13 x 8 cm.

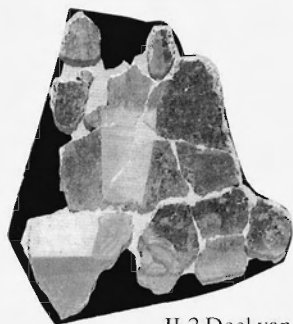

II.3 Geruite stof, 7 x 11 cm, 10 x 10 cm, 11 x 9 cm, 4 x 4 cm.

II.4 Hand, 7 x 8 cm.

II.5 Lans, 7 x 7 cm.

II.2 Deel van een broek en onderbeen, 30 x 30 cm.

1a Bronzen vrouwehoofd uit het Rijndal.

1b Reliëf met de zogenaamde Matrones Aufaniae.

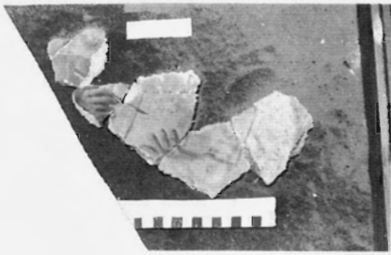
gravingen grote groepen offergaven aan dergelijke Moedergodinnen¹⁰ ontdekt in Engeland, het Rijnland en Gallia Cisalpina. De speciale positie van deze Matrones wordt duidelijk door hun Germaanse bijnamen en vreemde kleding, waarbij vooral de bonnet opvalt. Ook Nehalennia ziet men afgebeeld met een dergelijk hoofddeksel. Aan deze godin was te Domburg en bij Colijnsplaat in Zeeland een tempel gewijd. Het eiland Walcheren was de zetel van een volk dat van de rechteroever de Rijn was overgestoken.¹¹ Hier, aan het einde van de handelsroutes naar Engeland, wijdden handelslieden bij de tempel aan hun patrones een

¹⁰ Matres of matronae (Latijn).

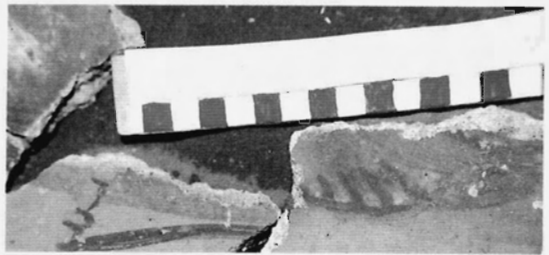
¹¹ Zie afbeelding 2a en 2b. J. Wild, *Clothing in the N.W. Provinces of the Roman Empire*, in: *Bonner Jahrbücher* 168, 1968, pag. 115; A. Hondius-Crone, *The temple of Nehalennia at Domburg*, Amsterdam 1955.

2a Altaar met en voor Nehalennia.

III.1 Schrijver, 15 x 10 cm.

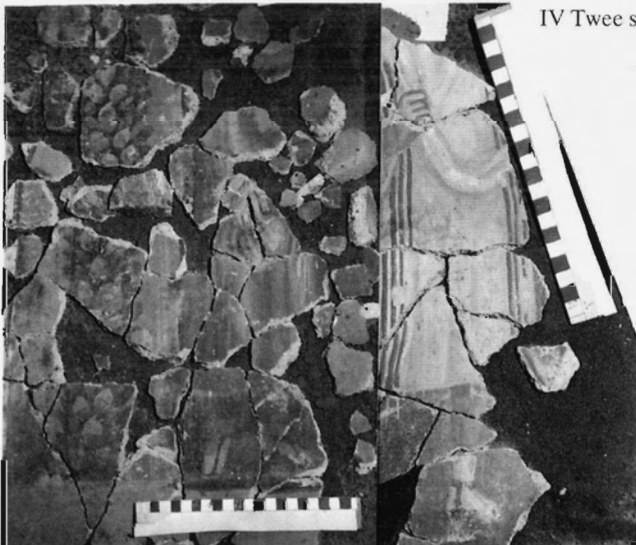

III.2 Stoelpoot, 9 x 4 cm.

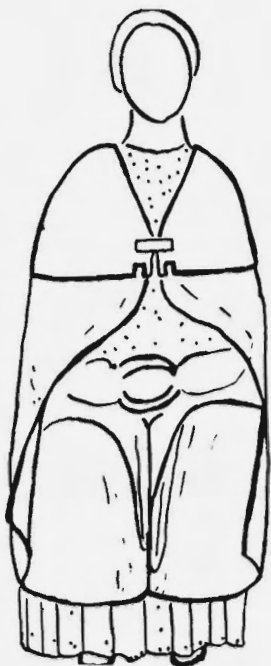
III.3 Fragment van een blote voet, 9 x 6 cm.

III.4 Lezend figuur, 15 x 15 cm.

IV Twee staande figuren, 37 x 40 cm.

2b Reconstructietekening van de kleding van Nehalennia.

belangrijke serie altaren. Hierop is Nehalennia te zien in een kostuum, opvallend gelijk aan dat van de vrouwen van de Ubii,¹² een volk dat in de streek leefde waar nu Keulen ligt. De enige plaats buiten Walcheren waar we deze kleding zien op monumenten uit deze tijd is dan ook in het gebied rond Keulen.

Afbeelding II.1.¹³ Het zijdelings afgebeelde hoofd is in weinig tinten roze-wit met bruine lijnen als het ware getekend. In dezelfde tinten als het gezicht is een deel van het bloot bovenlijf en een stukje van de linkerbovenarm zichtbaar.

Afbeelding II.2.¹⁴ Beide delen zijn egaal monotoon geschilderd tegen een zwarte achtergrond. Op het bovenste stukje van de donkerbruine broek ziet men groene sporen, wellicht element van II.3.

¹² Wild, o.c., pag. 216; Tacitus, *Germania* 29.

¹³ Zie afbeelding II.1, pag. 45.

¹⁴ Zie afbeelding II.2, pag. 45.

Afbeelding II.3.¹⁵ Fragmenten van witte kledingstof met rode blokken en vijf groene stippels in elke ruit, tegen een zwarte achtergrond.

Afbeelding II.4.¹⁶ Egaal geschilderde, relatief donkere fragmenten van linkerhand met ringvinger en pink, zijdelings afgebeeld, met bruine lijnen tegen een zwarte achtergrond.

Afbeelding II.5.¹⁷ Fragment met een deel van lanspunt en -schacht. De punt is bruin en de schacht wit geschilderd tegen een zwarte achtergrond.

De bijeenhorende fragmenten van achtereenvolgens zijdelings afgebeeld hoofd, broek en onderbeen, geruite stof, hand en lans doen de aanduiding van een jager vermoeden. Jagen was een favoriet tijdverdrijf, evenals vissen.¹⁸ Het vangen van wilde dieren voor de venatio, de wilde beestenjacht in het amphitheater waar mannen met dieren of dieren met dieren vochten, ontwikkelde zich tot een grote handelsmarkt. Deze spelen waren van oorsprong een dankoffer voor Jupiter na een overwinning maar werden later louter voor het plezier gehouden.

De stijl waarin het geheel is uitgevoerd, is lineair met zeer sobere motieven. In het gezicht neigt dit zelfs tot het abstracte. Parallele afbeeldingen ziet men op een pot van het zogenaamde Castor aardewerk, gevonden in Zeeland¹⁹ en afkomstig uit Durobrivae in Northhampshire. In Engeland was de jacht zeer geliefd en aangezien de tempel van Nehalennia aan de handelsroute naar Engeland lag, ziet men zo hoe dit gedecoreerde aardewerk Romeins-Britse culturele elementen naar Zeeland bracht. Op de zijkant van een altaar aldaar ziet men een jager afgebeeld.²⁰ Andere afbeeldingen met jachtscènes uit dezelfde tijd zijn gevonden in Rognee,²¹ Nizy-le-Conte, Croisille sur Briance, op een mozaïekvloer te Nennig, op muurschilderingen uit Keulen en op mozaïekvloeren te Westerhofen en Kreuznach.

Hierbij valt op dat de jager in Maasbracht evenals de figuren in Croisille

¹⁵ Zie afbeelding II.3, pag. 45.

¹⁶ Zie afbeelding II.4, pag. 45.

¹⁷ Zie afbeelding II.5, pag. 45.

¹⁸ Liversidge, o.c., pag. 91; J.K. Anderson, *Hunting in the Ancient world*, London 1985.

¹⁹ Hondius-Crone, o.c., pag. 11. Zie afbeelding 3. Dat de jacht in Engeland populair was, blijkt ook uit het feit dat Strabo de slimme jachthonden als voornaamste exportartikel van de Britten noemt in de tijd voordat de Romeinen de macht overnamen. J. Burke, *Life in the villa in Roman Britain*, London 1978, pag. 72.

²⁰ Zie afbeelding 4.

²¹ C. Delplace, Relation préliminaire du corpus des peintures murales romaines de Belgique – état de recherche –, in: *B.A.R.* 165, pag. 121.

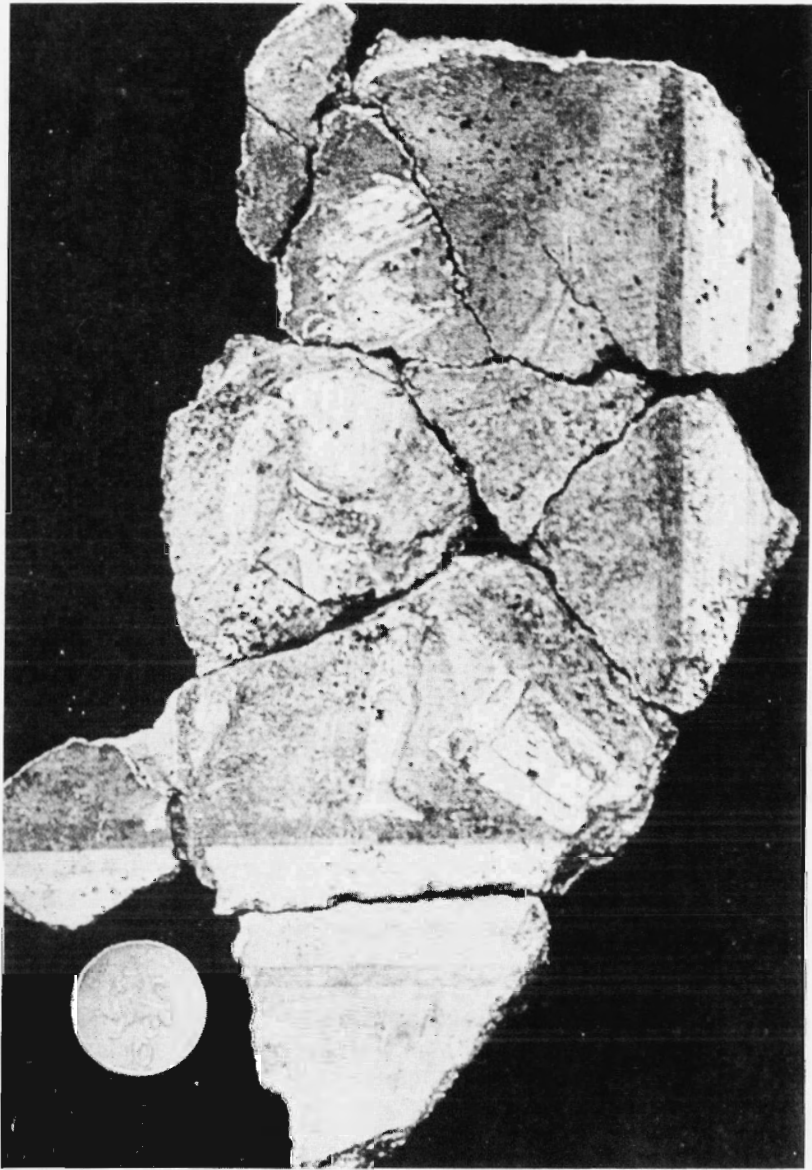
sur Briance en in Nizy-le-Conte is bewapend met een lans en niet met zwaard en zware wapenuitrusting als in Nennig en Westerhofen.

3 Pot van Castor aardewerk.

4 Altaar met Nehalennia en jager, reconstructietekening.

5 Fragment van een muurschildering uit Colchester.

6 Detail van het 'Grote jacht' mozaïek van Piazza Armerina (Sicilië).

Wederom in Engeland ziet men hoe op muurschilderingen te Colchester een verslagen gladiator zijn schild laat vallen.²² In de mozaïeken van Piazza Armerina en het zogenaamde Circusmozaïek te Rome ziet men de jagende figuren gekleed in een zwaardere uitrusting dan in Maasbracht.²³

Wat betreft de fragmenten II.2 en II.3 kan men deze als de afbeelding beschouwen van een onderdeel van het kostuum dat bestond uit een tunica met lange mouwen, *camisia* genaamd, en broek. Dit kostuum werd gedragen door niet-Romeinse volken over de Rijn en door de Galliërs tijdens de Romeinse invasie. Provincialen die wilden collaboreren met de Romeinen vermeden deze kleding omdat de Romeinen het als stig-

²² Zie afbeelding 5.

²³ Zie afbeelding 6.

ma van barbaarsheid beschouwden.²⁴ Wel waren de gladiatoren voor de strijd in de arena gekleed in dit kostuum. Hierbij droeg de zwaardvechter, de retiarius, nog een metalen helm, de fuscina.

Fragment II.2 toont een gedeelte van een wellicht lederen kuitbroek²⁵ en witte beenwindsels rond het onderbeen. Iets dergelijks ziet men ook op het Circusmozaïek te Rome.

Van de hier afgebeelde kleding zou men kunnen stellen dat haar origine en plaats niet in de Romeinse cultuur ligt en dat het specifiek provinciale kleding is.²⁶ Afbeeldingen op mozaïeken in Rome en Piazza Armerina maken duidelijk dat deze kleding een belangrijke rol speelde in het Romeinse leven juist door haar functionele karakter.

Archeologische vondsten van binnen en buiten de noordelijke frontlijnen bevestigen de veronderstelling dat stoffen met ruitmotieven als op fragment II.3 veel door de noorderlingen werden gedragen.²⁷ Het materiaal was meestal wol. Men moet zich de bovengenoemde *camisia* dan ook voorstellen als een wollen geruit hemd met lange strakke mouwen.²⁸

Afbeelding III.1.²⁹ Tegen een lichte achtergrond zijn twee handen afgebeeld waarvan de linker een pen en de rechter een boek vasthoudt. Achter de linkerhand is een stuk van een donkergekleurd kledingstuk zichtbaar. De omtrek van het boek en de handen worden aangegeven door paarsbruine lijnen.

Afbeelding III.2.³⁰ Tegen een lichtgroene achtergrond is een stoelpoot afgebeeld met scherpe paarsbruine schaduw.

Afbeelding III.3.³¹ Een sterk verkorte rechterschoen is afgebeeld in een egale tint roze.

²⁴ Wild, o.c., pag. 231.

²⁵ Broeken van leer werden vooral bij de jacht en bij het paardrijden gedragen.

²⁶ Zoals Wild, o.c., pag. 230.

²⁷ Zie afbeelding 7a en 7b. In moerassen te Thorsberg en Demensdorf zijn lange broeken gevonden en in een moeras in de omgeving van Hannover kniebroeken. Lange broeken hebben vaak voetstukken uit fijnere stof en zijn dus maillots. K. Schumacher, *Siedlungs- und Kulturgeschichte der Rheinlande* 2, 1923, pag. 311. Misschien zou de tunica, te Thorsberg gevonden, een *camisia* kunnen worden genoemd. Hieronymus, *Epist.* LXIV 11, beschrijft de *camisia* als een nauwsluitend hemd met lange mouwen.

²⁸ Dit kan men opmaken uit de schilderijen waar men een grof gebreed vierkant ruitpatroon in kan waarnemen in stof die zo weinig plooit dat het wel om dikke breiwool moet gaan.

²⁹ Zie afbeelding III.1, pag. 49.

³⁰ Zie afbeelding III.2, pag. 49.

³¹ Zie afbeelding III.3, pag. 49.

Afbeelding III.4.³² Fragmenten van een figuur in een geel gewaad met witte band afgezet langs de hals evenals langs de korte mouwtjes. Het gezicht is zo weergegeven dat het lijkt alsof de figuur net opkijkt uit het boek waarin hij aan het lezen was. Het licht valt van linksboven. De kaft van het boek is lichtgroen. De handen zijn net als bij bovengenoemde voet benadrukt door paarsbruine lijnen. Deze kleur ziet men weer terug in de clavi op de rechterschouder van het gele gewaad. De figuur is afgebeeld tegen een witte achtergrond.

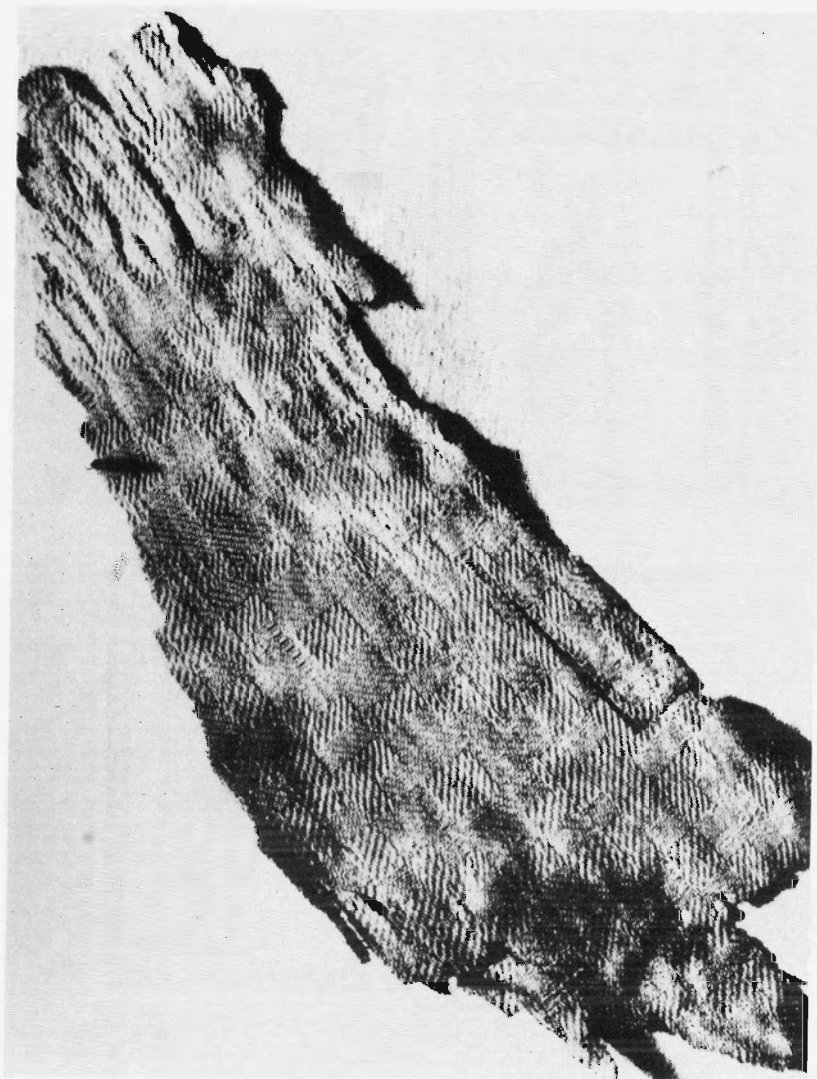
Bij deze fragmenten gaat het om een narratieve scène, ofwel een zogenaamde rhetorensceën ofwel een pachtbetaling. Een op dezelfde wijze uitgebeelde rhetorensceën is te zien op het rhetorenmozaïek te Trier.³³ Daarover valt het volgende op te merken.

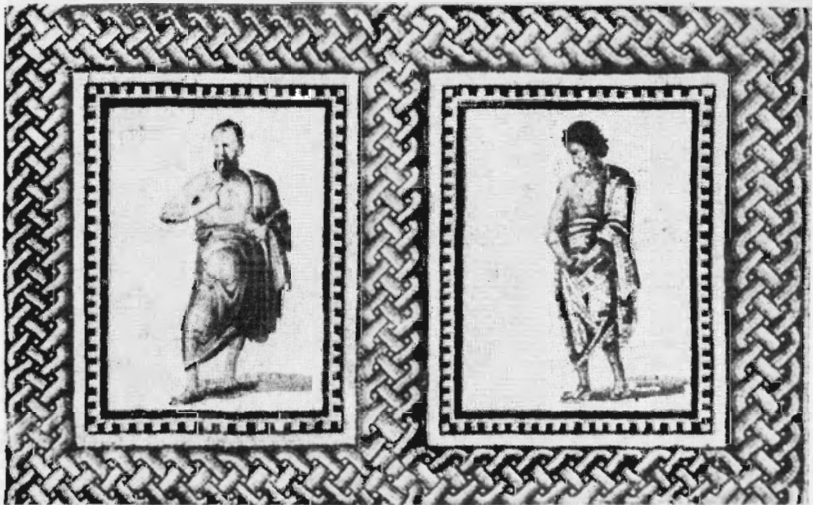
7a Reconstructietekening van een bronzen beeldje van een Germaan in geruite kleding.

³² Zie afbeelding III.4, pag. 49.

³³ Zie afbeelding 8.

7b Damast zijden ruitstof, scutulata, uit Conthey, Zwitserland.

8 Rhetorenmozaïek, ± 250 n.Chr., Trier.

9 Schoolscène op een reliëf uit Neumagen.

In de Romeinse tijd was voor de rijke klassen van de samenleving het onderwijs aan kinderen van het grootste belang. Aanvankelijk werd daarvoor een privé-leraar aangetrokken. Vanaf de eerste eeuw werd de privé-tutor³⁴ echter in het algemeen vervangen door scholen met leerlingen die zich in de stad om een leraar groepeerden in een zaaltje bij het forum.³⁵ Daarom is het meer waarschijnlijk dat het hier om de betaling van pacht gaat. Ook op een grafmonument te Neumagen ziet men een dergelijke scène afgebeeld.³⁶ Daar zijn aan een tafel drie beambten met boeken afgebeeld. Achter en tussen hen staan vier pachters met een geldbuidel aan een leren riem die aanduidt dat zij voornemens zijn hun pacht te voldoen.³⁷ Wellicht is de hierna nog te beschrijven geldbuidel in afbeelding IV in dit verband te verklaren. De op fragment III.3 afgebeelde voet zou aan een schrijfslaaf kunnen toebehoren.³⁸ Parallele afbeeldingen ziet men op grafmonumenten uit Igel³⁹ en Arlon.⁴⁰

³⁴ Verzorger, ook van het onderwijs.

³⁵ Liversidge, o.c., pag. 76. Zie afbeelding 9.

³⁶ Zie afbeelding 10, 11 en 12.

³⁷ R. Schindler, *Führer durch das Landesmuseum Trier*, Trier 1977, pag. 67.

³⁸ J. Marquardt en A. Mau, *Das Privatleben der Römer*, Leipzig 1886, pag. 150-151.

³⁹ Zie afbeelding 13. E. Esperandieu, *Recueil général des bas-reliefs, statues et bustes de Germanie et Gaule Romaine*, Paris/Bruxelles 1931, VI, pag. 442. Idem V, pag. 271, no. 410.

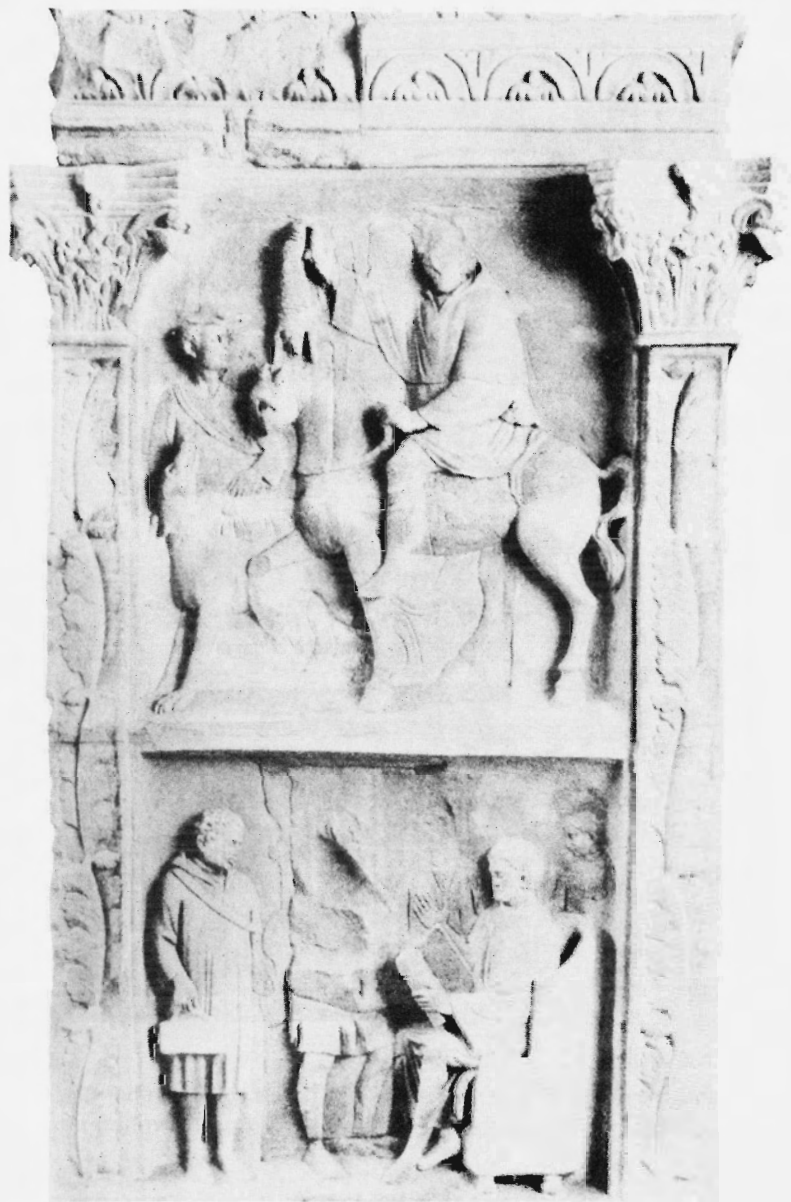
⁴⁰ Zie afbeelding 14a t/m c.

10 Pachtbetaling op een reliëf uit Neumagen.

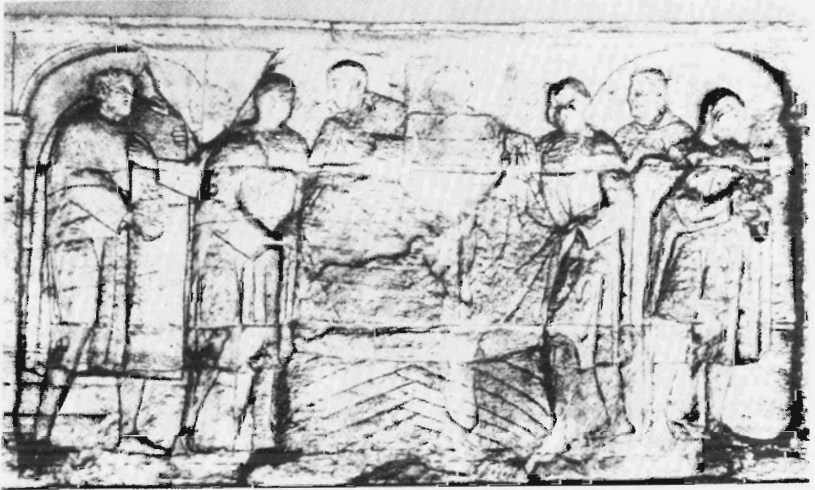
11 Pachtbetaling op een reliëf uit Trier.

12 Pachtbetaling en jachtscène op grafmonument uit Neumagen.

13 (Boven) Eén van de reliëfs van het grafmonument uit Igel.
 (Onder) Een reliëf van een grafmonument uit Trier: Bankieren.

De kleding afgebeeld op de fragmenten III.1 en III.4 kan het best worden geïdentificeerd als een donkerbruine respectievelijk witte wollen tunica.⁴¹

⁴¹ Wild, o.c., pag. 219, neemt waar dat alle mantels, sjaals en dergelijke op grafmonumenten, die sporen droegen van beschilderingen, zonder uitzondering geel of oranje zijn geverfd. Dit heeft als effect dat men een soort ongeverfde wol ziet afgebeeld.

Bij de lichte tunica zijn nog twee strepen zogenaamde clavi op de rechterschouder zichtbaar. Deze clavi hebben hier, evenals bij fragment IV, louter ornamentele betekenis, gezien de tijd waarin de muurschilderingen zijn uitgevoerd en de plaats waar ze zijn gevonden.⁴²

Afbeelding IV.⁴³ Afgebeeld zijn twee staande figuren, frontaal, naast elkaar. De linker draagt een licht gewaad dat tot op de knie valt met franje langs de zoom en de rechter een langer gewaad van een donkere tint eveneens met franje afgezet. Het lichtgekleurde gewaad is opgesierd door drie clavi aan elke kant en de rechterarm van de figuur in dit gewaad wordt bedekt door een lange mouw. Met de rechterhand houdt deze figuur een plooi vast van een in dezelfde tint als het gewaad uitgevoerde mantel.

Beiden dragen witte sokken in identieke sandalen met één riempje over de wreef. Houding en vorm van de voeten in de sandalen is bij beide figuren identiek.

De rechterfiguur houdt met de hand een beurs of bonnet vast. Op de pols van deze hand is franje zichtbaar waarmee een mantel is afgezet, die is uitgevoerd in dezelfde kleur als het gewaad. Beide figuren steunen op hun linkerbeen dat zijdelings is afgebeeld terwijl de rechtervoet sterk verkort is weergegeven. In beide gewaden is vrijwel geen plooiwal te ontdekken. De gewaden zijn integendeel tamelijk vlak weergegeven tegen een zwarte achtergrond.

Voor de betekenis van deze scène zijn twee mogelijkheden. Ofwel het gaat hier om de eigenaar en zijn echtgenote, afgebeeld als toeschouwers bij een gladiatorenspel, in verband te brengen met fragmenten I en II ofwel, meer aannemelijk, worden de eigenaar en zijn rentmeester afgebeeld en is de scène te verbinden met de fragmenten genoemd onder III.

De interpretatie in de zin van toeschouwers bij een gladiatorenspel zou men kunnen baseren op de overeenkomst met het gladiatorenmozaïek uit Keulen⁴⁴ of de muurschilderingen uit Croisille sur Briance.⁴⁵ In dit

⁴² Marquardt en Mau, o.c., pag. 545.

⁴³ Zie afbeelding IV, pag. 49.

⁴⁴ Zie afbeelding 15.

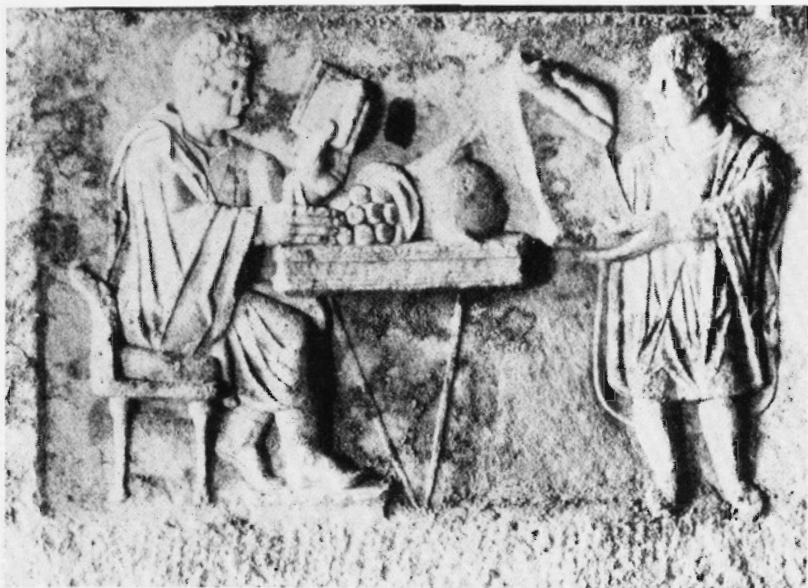
⁴⁵ Zie afbeelding 16.

14a Welvarende burgers op grafstèle uit Sens.

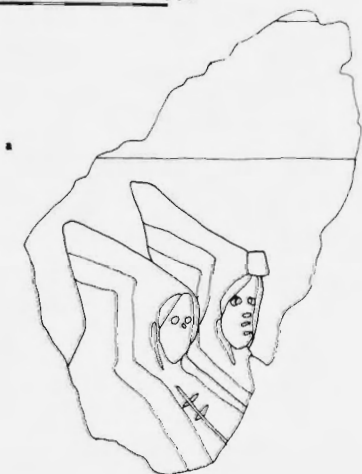

14b Een Gallische zakenman op grafmonument uit Sens.

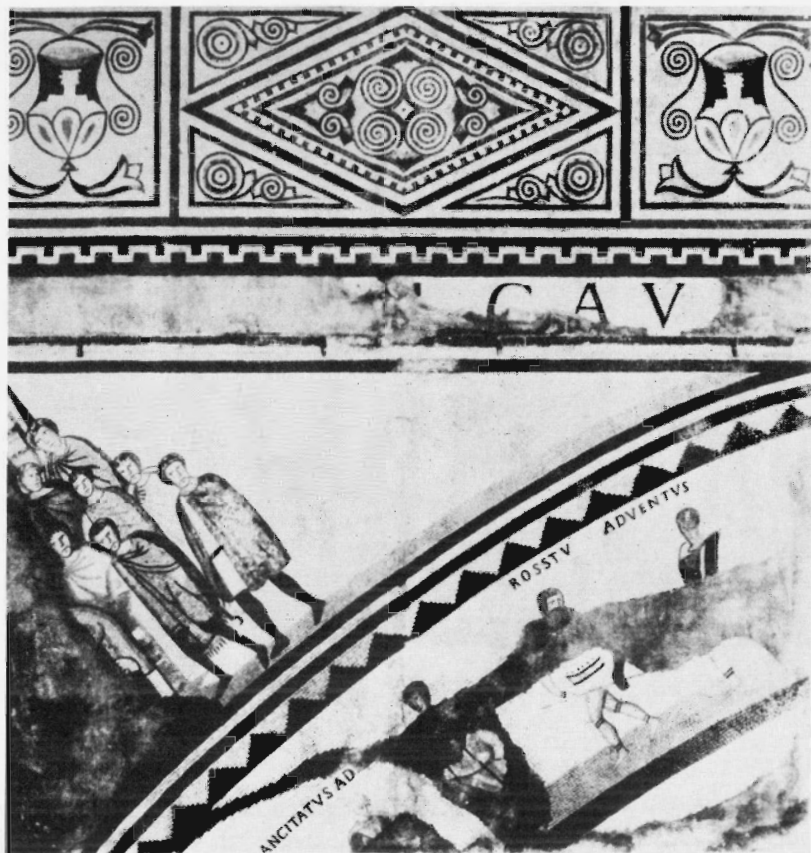

14c Een Pannonische bankier, grafmonument uit Belgrado.

0 5 cm

16 Reconstructietekening van cucullati (a) en toeschouwers (b) uit Croisille sur Briance.

15 Gladiatorenmozaïek uit Keulen.

geval zou de in de donkere tunica geklede figuur⁴⁶ de vrouw van de eigenaar kunnen zijn met een bonnet in haar rechterhand; de naast haar staande figuur zou dan de eigenaar zijn van de villa.

⁴⁶ De vraag of het hier om een purperen of donkerbruine tunica gaat, is te beantwoorden doordat de stof waarin het gewaad is uitgevoerd, zo blijkt uit snit en plooi- val, wol is. Dit wordt nog bevestigd doordat het Edict van Diocletianus suggereert dat wol in de noordelijke provincies één van de hoofdproducten was. Dezelfde kleur ziet men ook in de cape op de muurschildering uit Trier (zie afbeelding 17). In beide gevallen is het het meest voor de hand liggend dat ongeverfde donkerbruine schape- wol is afgebeeld. Zie ook: A.H.M. Jones, *The cloth industry and the Roman Empire*, in: *Economic History Review* XIII, 1960/1961, pag. 183-192.

17 Muurschildering, ± 250 n. Chr. uit Trier.

Overtuigender is een verklaring van de figuren als de eigenaar van de villa en zijn rentmeester, mede vanwege de overeenkomst in stijl en uitvoering met de fragmenten genoemd onder III. Deze verklaring wordt bovendien bevestigd door de overeenkomst met een schildering in het graf van Trebius Justus te Rome,⁴⁷ een driegodensteen uit Trier,⁴⁸ een

⁴⁷ Ook hier ziet men hoe de ondergeschikte, in dit geval een metselaar, gekleed in donkerbruin gewaad met de voor zijn beroep karakteristieke attributen, troffel en lineaal, is afgebeeld als hij de opdracht van zijn opdrachtgever die ook in licht gewaad is gekleed, krijgt. Deze opdrachtgever staat ook hier links van de ondergeschikte. Zie afbeelding 18.

⁴⁸ Zie afbeelding 19. Men ziet hier hoe Romeinse en inheemse elementen elkaar doordringen. Op de voorkant van dit beeld draagt Mercurius naar Gallische zede een halsring; vleugelhoed en herautstaf zijn ontleend aan de mediterrane voorstelling. F.J. de Waele, *The magic Staff or Rod in Graeco-Italian Antiquity*, Den Haag 1927. Vergelijk ook het monument uit de omgeving van Maasbracht en dat uit Han in de omgeving van de Melenborg, beide eveneens gewijd aan Mercurius.

18 Muurschildering uit de grafombe van Trebius Justus.

stèle uit Nottingen, grafmonumenten uit Arlon en Igel⁴⁹ en Neumagen.⁵⁰

Ook het feit dat de figuren frontaal zijn afgebeeld en daardoor des te meer een sociale en politieke betekenis uitdragen, bevestigt deze veronderstelling.⁵¹

De drie clavi waarvoor als parallellen verder nog een afbeelding in de gnostische catacombe te Rome⁵² en de wagenmenners op het Circusmozaïek aldaar⁵³ kunnen worden genoemd, zou men ook kunnen beschouwen als een soort eclectistische modetrend. In Italië hebben de clavi in deze tijd hun betekenis als waardeteken verloren.

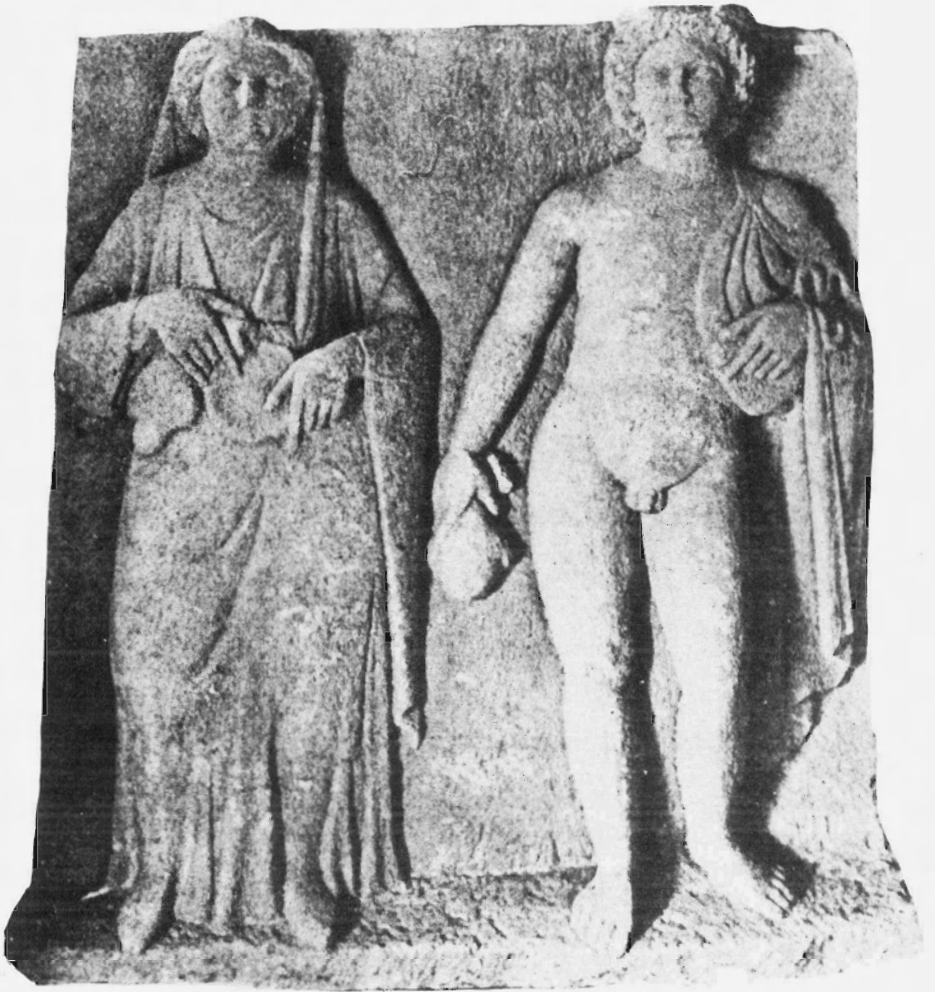
⁴⁹ Esperandieu, o.c., pag. 219. Zie afbeelding 20.

⁵⁰ Zie afbeelding 21.

⁵¹ Op muurschilderingen is dit helemaal niet gebruikelijk, in tegenstelling tot grafmonumenten. Een andere muurschildering waar men een dergelijke uitbeelding van de functie van de eigenaar ziet, is te vinden in Pompeï.

⁵² Zie afbeelding 22.

⁵³ Zie afbeelding 6.

19 Rosmerta en Mercurius.

Beide figuren dragen onder dit gewaad sokken met een apart gedeelte voor de grote teen in sandalen. Afbeeldingen van dergelijke sokken ziet men op reliëfs in Sens en Neumagen.⁵⁴ In een graf in Les-Martres de

⁵⁴ Liversidge, o.c., pag. 109.

20 Grafreliëf met Mercurius uit Igel.

Veyre is een dergelijke wollen kousevoet ook werkelijk gevonden. De afgebeelde sandalen heetten gallicae.⁵⁵ Aangezien sandalen over het algemeen binnenshuis werden gedragen, pleiten ze tegen een interpretatie van de figuren als toeschouwers bij een gladiatorenspel, een gebeuren dat zich buiten afspeelde.

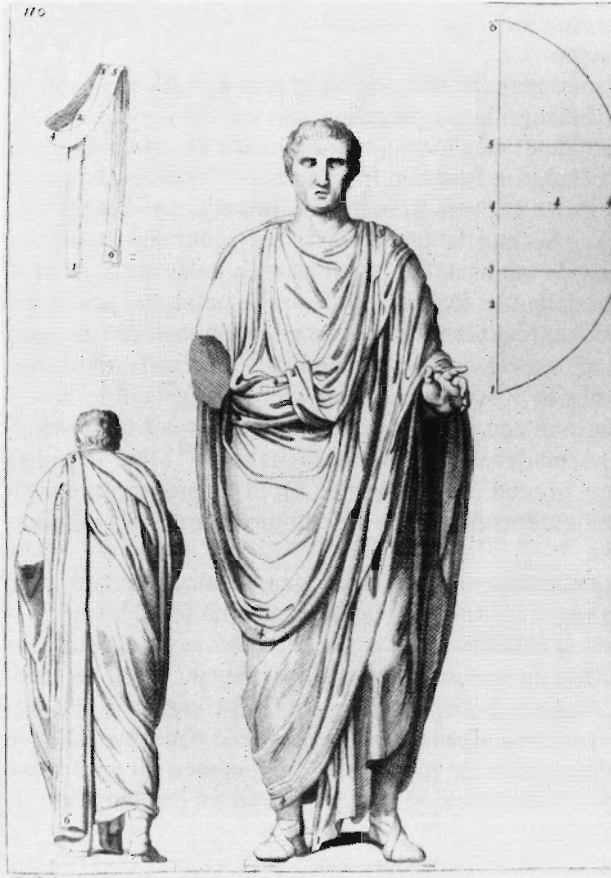
⁵⁵ Marquardt en Mau, o.c., pag. 595.

21 Basis van een laat-Romeinse vergulde glazen beker uit de Romeinse catacomben.

22 Het gebruik van clavi is te zien op een wandschildering in een gnostische catacombe te Rome.

23 Halfcirkelvorm en drapeerwijze van de toga.

Cultuurhistorische achtergrond

Het optreden van een nieuwe cultuur of van enkele nieuwe cultuurelementen zoals op deze schilderijen voorkomen, werd vroeger nogal gemakkelijk verklaard als een gevolg van het binnendringen van nieuwe mensen die hun tradities van elders meenamen. Meer en meer is men er zich van bewust geworden dat culturen ook van binnenuit kunnen ver-

anderen, bijvoorbeeld omdat zij blootstaan aan invloeden van buitenaf door handelscontacten.

Hierbij is kleding zoals men die ziet afgebeeld in sculptuur en op muurschilderingen een belangrijke afspiegeling van de cultuur-historische werkelijkheid. Toch moet men hierbij opmerken dat de afbeelding van de toga, een zeer belangrijk Romeins kledingstuk,⁵⁶ verder weinig zegt over het werkelijk dragen er van. Men beschouwde de toga als een statussymbool. Ook kan het zijn dat de belangrijkste figuur een toga kreeg aangemeten, indien de muurschilderingen werden gemaakt door kunstenaars uit het Middellandse Zeegebied. Voor de betekenis van de toga als statussymbool spreekt het feit dat op grafmonumenten mannen zich in toga lieten weergeven om hun Romanitas⁵⁷ te benadrukken, terwijl hun vrouwen nog in provinciale kleding werden afgebeeld.

In Maasbracht ziet men een uiting van de Romeinse realistische schilderkunst. Plinius noemt deze manier van schilderen al.⁵⁸ Maar vooral na de tweede eeuw n.Chr. ziet men in Rome⁵⁹ en in de provincie realistische grootschalige figurencomposities die een groot deel van het muuroppervlak innemen.⁶⁰

Deze figuurlijke realistische muurschilderingen vertonen ondanks hun veelzijdigheid een voorkeur voor een bepaalde thematiek. Het motto is meestal het maatschappelijk leven en genoegens zoals jacht, theater, circus en – al naar gelang de levensstijl van de huiseigenaar – ook het landleven of het betalen van de belasting. Deze thema's ziet men in alle provincies ongeveer even vaak afgebeeld. De voorliefde voor afbeeldingen van de klassieke thema's van de tragedie en de personen uit de Griekse mythologie neemt proportioneel af met de afstand tot de centra van de Grieks-Italiaanse cultuur.

Voor de grote betekenis van het atelier van Maasbracht spreekt de ongewoon hoge kwaliteit van het schilderwerk. Maar bij de behandeling van deze schilderingen is het de vraag of men de geest van de Pompejaanse en stedelijk Romeinse muurschilderingen in de provincies van het rijk eveneens kan waarnemen. In aanmerking genomen dat figuur-

⁵⁶ Zie afbeelding 23.

⁵⁷ Het geheel van Romeinse burgerdeugden, waar vooral keizer Augustus zoveel waarde aan hechtte.

⁵⁸ Plinius, *Naturalis Historiae*, Lib. XXXV 52.

⁵⁹ Twee voorbeelden die men in dit geval kan noemen, zijn het Circusmozaïek, nu in het Thermenmuseum te Rome, evenals een schildering uit de Villa Albani aldaar.

⁶⁰ Deze schijnen zowel in Rome als in de noordelijke provincies karakteristiek te zijn voor de derde en vierde eeuw. Hierbij blijft de achtergrond neutraal; zij scheidt geen extra perspectief voor de schildering. N. Mielsch, *Römische Stuckreliefs*, Kerle 1975.

lijke schilderijen in de provincies uitgesproken zeldzaam zijn, ligt het voor de hand dat er verschillen met de Campanische schilderijen zijn zowel in decoratiesysteem, totale wandopbouw, schilderwijze en stylistiek. Omdat de meeste provinciaal Romeinse muurschilderingen evenals die van Maasbracht stammen uit een tijd waarin zich in de Campanische muurschilderingen alle vier decoratiesystemen al volledig hadden ontwikkeld,⁶¹ zijn de door Wirth⁶² geformuleerde stijlperioden van belang.

De relatie van de vondsten van Maasbracht met identieke afbeeldingen in naburige provincies enerzijds en met Rome en Italië anderzijds is instructief voor de werkmethode van de kunstenaars maar vooral voor het referentiekader van de opdrachtgever.

Behalve de belangrijke figurenschilderingen van de Magdalensberg⁶³ moeten ook de schilderijen van Maasbracht worden genoemd als schilderijen met een aparte artistieke traditie. In Nederland vormen deze schilderijen een geïsoleerde uitzondering en evenals die van de Magdalensberg zijn ze niet typerend voor wat overigens aan schilderkunst in de provincie is gevonden. Het verschil tussen Maasbracht en de Magdalensberg berust voornamelijk op de tijdstijl, zodat men kan waarnemen dat in de schilderijen bij de weergave van kleding, attributen en stijl Romeinse en niet-Romeinse elementen met elkaar versmelten in de zin van een 'interpretatio Romana'. Ook kunnen schilderijen zoals die van Maasbracht, stammend uit een tijd van een opkomende economische crisis, moeilijk de harmonieuze vloeiende lijnen vertonen zoals men die ziet in de schilderijen van de Magdalensberg. Ook de thematiek blijkt tijd- en plaatsgebonden te zijn, hoewel het bij beide schilderijen gaat om vrij geïsoleerde figuren tegen een vlakke achtergrond. Kwaliteitsverschillen tussen bovengenoemde schilderijen en de veel-eisende stedelijke producten enerzijds en de landelijke boerse kunst an-

⁶¹ H.G. Beijen, *Die Pompejanische Wanddekoration von 2. bis 4. Stil*, Den Haag 1960; W.J.Th. Peters, *Landscape in Romano-Campanian Mural Painting*, Groningen 1963.

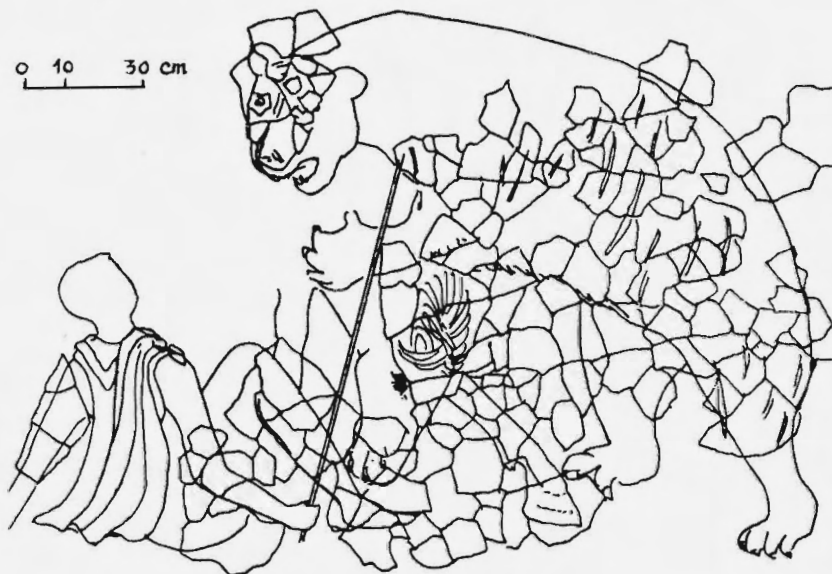
⁶² F. Wirth, *Römische Wandmalerei vom Untergang Pompejis bis ans Ende des dritten Jahrhunderts*, Darmstadt 1968.

⁶³ Op de Magdalensberg in de omgeving van Klagenfurt in het tegenwoordige Karinthië zijn muurschilderingen gevonden die door Kenner ± 10 v.Chr. zijn gedateerd. Afgebeeld zijn op merendeels rode velden geïsoleerde figuren van Dionysos, Iphigenia en een danseres. Verder zijn nog op twee andere muurvlakken respectievelijk een hades- en een herdersscène weergegeven. H. Kenner, Wandmalereien. in: H. Vetter en G. Piccotini, *Die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg 1969 bis 1972*, Klagenfurt 1973, pag. 209-281.

derzijds zijn onmiskenbaar. Doorslaggevend moet bij de keuze van atelier of kunstenaar ook de financiële draagkracht van de opdrachtgever zijn geweest.

Het feit dat de villa vlak bij een aantal wegen lag⁶⁴ evenals bij de rivier de Maas, waarlangs vervoer van stoffen en kleding mogelijk was, doet, evenals de natuurgetrouwe weergave van stoffen en kleding op de muurschilderingen, vermoeden dat de afgebeelde kledingstukken ook werkelijk door de bewoners van deze villa werden gedragen. Ook de jagers in de omgeving zullen de afgebeelde kleding bij de jacht hebben gedragen en wellicht ook de lansvechters in het amphitheater van Xanten.

Uit literaire en archeologische bronnen kan men opmaken dat de kleding in de Romeinse periode niet aan zo snel wisselende modetrends was onderworpen als tegenwoordig, maar dat er wel duidelijke doorplaats en tijd bepaalde varianten waren. Het patroon van het gewaad

24 Reconstructietekening muurschildering met jachtscène uit Keulen.

⁶⁴ Tentoonstellingscatalogus Langs de weg, o.c.

25 Detail van het Circusmozaïek Rome, met vastgesnoerde mouwen.

van de jager uit Maasbracht ziet men ook op een contemporaine schildering met een jager te Keulen⁶⁵ en bij deelnemers van de wagenrennen in de palaestra op de latere mozaïeken van Piazza Armerina.⁶⁶ Zo blijkt dat de behoefte aan originaliteit in kleding zoals men dat heden kent een uitvinding is van de nieuwere tijd. In de antieke periode ging het veeleer om omvormingen van oude typen al naar gelang functie en klimaat.

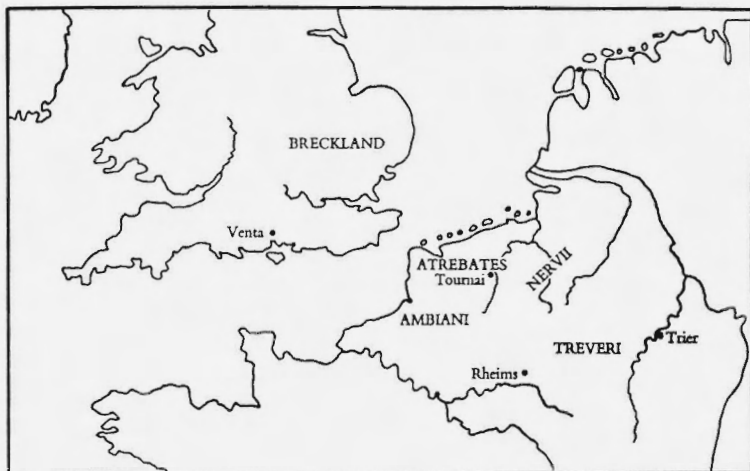
⁶⁵ Zie afbeelding 24.

⁶⁶ Zie afbeelding 25.

De calceus.

26 De socceus en sandalen.

27 Belangrijkste wolproducerende gebieden in de W. provincies.

Betekenis van de kleding, afgebeeld in Maasbracht

Vanwege de weersomstandigheden en in aanmerking nemend het Edict van Diocletianus dat vermeldt dat in de noordelijke provincies vooral wollen kleding werd gefabriceerd, zullen de eigenaar en zijn rentmees-

ter in een witte respectievelijk donkerbruine wollen tunica met mantel zijn gekleed. Ook op een muurschildering uit Trier van \pm 250 n.Chr. ziet men een figuur, gekleed in een dergelijke donkerbruine wollen mantel.⁶⁷ De *camisia* van de jager moet van wol gemaakt zijn geweest. Dit is op te maken uit de grove breisteek. Maar de brei- of weeftechniek bij deze fragmenten precies vast te stellen, zou te ver voeren. Wel kan men constateren dat in witte wol een ruitpatroon van groene vierkanten is aangebracht met in het midden vijf rode punten. Het moet voor de bevolking van Limburg in de Romeinse tijd moeilijk zijn geweest zich in te denken wat voor kleding in Rome werd gedragen. Uit de chaos van legerkleding, kleding van hoge regeringsambtenaren en die van cosmopolitische afgezanten was alleen een verwarrende impressie mogelijk. Dit aspect speelt een rol bij de kleding, afgebeeld in Maasbracht, met name voor wat betreft de toeschrijvingen van onder andere clavi en sandalen.

Toch zijn de afbeeldingen uit Maasbracht van groot belang voor het beeld van de kleding in de noordelijke provincies in de Romeinse periode (50 v.Chr.-313 n.Chr.). Textielresten als bron voor archeologische reconstructie zijn maar weinig voorhanden.⁶⁸ Voor de studie van de Romeinse kleding zijn daarom literaire beschrijvingen en de afbeeldingen van plaatselijke kleding essentieel.⁶⁹

De mantel

De mantel zoals men die ziet afgebeeld in Maasbracht is een zogenaamde Gallische mantel. Dit was het meest gebruikte kostuum en het best bekende kledingstuk van de noordelijke provincies van het Romeinse rijk.⁷⁰ Deze mantel werd ook door vrouwen en kinderen gedragen. Het was eigenlijk een zeer wijde tunica die ongegord in diepe verticale vou-

⁶⁷ Zie afbeelding 17. Het is een schildering uit één van de stadspaleizen. Het zou een afbeelding kunnen zijn van het landschap bij Nennig. Schindler, o.c., pag. 50.

⁶⁸ Zij zijn alleen onder zeer vochtige of zeer droge omstandigheden bewaard gebleven.

⁶⁹ Wild zegt in zijn artikel dat grafmonumenten de belangrijkste bron voor reconstructie zijn en dat mozaïeken en muurschilderingen als bron van generlei waarde zijn. Wild, o.c., pag. 167. Zie ook J.P. Wild, *The clothing of Britannia, Gallia Belgica and Germania Inferior*, in: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, Prinzipat* 112, 3, 1985.

⁷⁰ *Sagum* (Latijn).

wen over armen en ellebogen hing.⁷¹ Dit kledingstuk had wijde mouwen van verschillende lengte en soms helemaal geen mouwen. In sommige streken ziet men franje aan de onderrand. Bij de vrouwen was hij langer dan bij de mannen, bij wie deze mantel altijd tot op de knie viel. Dit verschil vormt een goed criterium voor het bepalen van de sexe van de drager.

De gebruikte stof was meestal wol. In Reepsholt⁷² is een Gallische mantel uit de eerste of tweede eeuw n. Chr. gevonden. Deze kan import zijn geweest uit het Romeinse rijk. Het is de enige vondst van dit type onder de talrijke moerasvondsten.⁷³

In het begin van onze jaartelling droeg vrijwel elke volwassen man in de Romeinse provincies Britannia, Gallia en de twee Germania's⁷⁴ een dergelijke mantel. De Pyreneeën in het zuidwesten en Germania en Raetia in het noordoosten schijnen de grenzen voor de verspreiding er van te vormen. Dit blijkt vooral uit monumenten uit de eerste en tweede helft van de derde eeuw. Uit de eerste en vierde eeuw zijn relatief minder monumenten gevonden. Franje aan de onderrand als in Maasbracht zien we ook op monumenten uit Arlon, Metz en nog enkele plaatsen.⁷⁵ Misschien was dit een bijzonderheid voor een bepaalde streek. De wijdtte van de mantel was onpraktisch bij het bewegen van armen en benen; toch werd hij bij vrijwel alle bezigheden gedragen. Bij zware lichamelijke arbeid droeg men er één met een smaller lichaamsgedeelte en langere mouwen om meer bewegingsvrijheid te hebben.⁷⁶ Over het algemeen zat er geen capuchon aan vast. Alleen in Neumagen ziet men er een bij één van de bedienden. In hetzelfde gebied zijn overigens nog enkele afbeeldingen van een mantel met capuchon gevonden.

Ook in het Moezeldal droegen mannen de mantel bij al hun bezigheden, zelfs bij het jagen.⁷⁷ Middelmattig rijke en onafhankelijke kooplieden droegen de mantel over hun dagelijkse kleding.

In Trier werd nog rond 300 n. Chr. dezelfde Gallische mantel die men

⁷¹ Werd ook wel als deken gebruikt. De zogenaamde Prachtmantel uit Thorsberg was een dergelijke mantel van zeer bijzondere kwaliteit, 168 x 250 cm. met franje aan twee kanten. Hij werd in een moeras gevonden. K. Schlabow, *Der Thorsberger Prachtmantel: Schlüssel zum Altgermanischen Webstuhl*, Neumünster 1965.

⁷² Kreis Witmund, Ost-Friesland.

⁷³ Wild, *Clothing*, o.c., pag. 170.

⁷⁴ Germania Inferior en Germania Superior.

⁷⁵ Esperandieu, o.c., pag. 6558, 4343 en 4821.

⁷⁶ D. Strong, *Roman Crafts*, London 1976.

⁷⁷ We zien er onder anderen afgebeeld: artsen, pedagogen, wijnverkopers, pottenbakkers etc.

ook in Maasbracht ziet afgebeeld, gedragen door ontwikkelde mannen.⁷⁸ Hieruit blijkt nog eens dat Romanisatie niet eenzijdige cultuur-overdracht van hoge Romeinse beschaving op laagontwikkelde barbaren was.

De inheemse kleding was zeer praktisch. De Romeinse kleding was vaak slechts geschikt voor het Middellandse Zeeklimaat maar niet voor het slechte weer in Noord-Gallië en de Germania's; in dat opzicht hadden de Romeinen niets geschikters te bieden dan wat de inheemse bevolking al had.

De toga had wel politieke betekenis als statussymbool maar werd niet veel gebruikt in de noordelijke provincies.⁷⁹ Het blijft moeilijk de Romeinse benaming van het eigenlijk niet Romeinse kledingstuk te vinden. Dit is een specifiek probleem dat vaak voorkomt bij acculturatie.⁸⁰ De introductie van niet-Romeinse leenwoorden in het Latijnse vocabulair betekende de invoering van buitenlandse objecten en ideeën. Dit beseft Plinius al als hij het overnemen van inheemse namen beschrijft.⁸¹

De broek

De broek, braciae, was het kledingstuk dat volgens de Romeinen het specifieke kenteken was van de barbaar of hij nu Germaan of Parth was. Toch droegen Romeinse burgers uit de hogere klassen bij het jagen of paardrijden ook een nauwsluitende broek tot over de knie gelijkend op onze knickerbocker.⁸² Aan deze vorm doet de jagersbroek van Maasbracht⁸³ het meest denken.

Door ruiters werd ook wel een korte leren broek gedragen. In Engeland is een soort gymnastiekbroeke gevonden, vervaardigd uit leer.⁸⁴ Ook in

⁷⁸ Wild, *Clothing*, o.c., pag. 173.

⁷⁹ *Ibidem*, pag. 234.

⁸⁰ D.L. Clarke, *Analytical Archeology*, London 1978, bespreekt de toenemende gelijkheid van culturen volgend op diffusie in één of beide richtingen in convergente interactie.

⁸¹ Plinius, N.H. VIII, pag. 192: '... resten wol werden gebruikt voor het opvullen van kussens, een uitvinding van de Galliërs denk ik: in elk geval wordt deze praktijk in Gallische namen verwoord maar ik zou niet kunnen zeggen waarmee ...'.

⁸² Ook Hadrianus ziet men op de boog van Constantijn in Rome in een dergelijke knickerbocker afgebeeld.

⁸³ Galliae.

⁸⁴ Vergelijk ook W. Groenman-van Waateringe, *Romeins lederwerk uit Valkenburg*, Amsterdam 1967.

Nederland zijn resten van een leren wambuis gevonden en in Vindonissa een fragment van een leren broek, jak en hoed.⁸⁵ De vrouwelijke atleten op het laat 4e eeuwse mozaïek van Piazza Armerina tonen een parallel.⁸⁶

Schoeisel

Evenals in Maasbracht dragen ook mannen op reliëfs in Neumagen en Sens sandalen met daarin sokken met een apart gedeelte voor de grote teen.

De Romeinen waren zeer gesteld op hun schoeisel en zij besteedden veel aandacht aan dit onderdeel van hun toilet dat ze beschouwden als teken van zelfrespect.⁸⁷ Romeinse monumenten tonen vaak Grieks schoeisel. Zo was de socceus⁸⁸ een lage schoen die door de Grieken in het dagelijks leven en door acteurs in het blijspel werd gedragen. Bij de Romeinen werd deze slechts door vrouwen en verwijfde mannen gedragen.⁸⁹

Togati schijnen een soort schoen te hebben gedragen met bandjes schuin over de wreef, de calceus.⁹⁰ Horatius zegt dat senatoren een specifiek soort schoeisel droegen van zwarte kleur. Anderen zeggen dat ze rood waren. Caesar verscheen ook wel met rode schoenen in de senaat. Seneca bericht dat Caesar gouden zolen onder zijn schoenen had.⁹¹ De calceus was door de diversiteit in uitvoeringen, verschillend naar kleur, aantal riempjes en ornamenten, goed geschikt om als sociale waardemeter te dienen. Plutarchus zegt bijvoorbeeld dat senatoren er een C-vormige applicatie op moesten dragen als symbool voor het centenaire aantal dat de senaat telde.⁹²

⁸⁵ Waarschijnlijk de uitrusting van een ruiter, ook vanwege de inscriptie: POSTUMI LEPONTIUS EQUES.

⁸⁶ Groenman-van Waateringe, o.c., pag. 157.

⁸⁷ Schoenmakers waren belangrijk en dus geen slaven of vrijgelatenen maar Romeinse burgers. Ze maakten klompen, sandalen, schoenen en laarzen. Sommige soorten mochten alleen door bepaalde functionarissen worden gedragen. De versiering – dikwijls met edelstenen en goud – bewijst hoeveel belang men aan dit onderdeel van de kleding hechtte.

⁸⁸ Plinius, N.H. XXXV, pag. 6.

⁸⁹ Ibidem, pag. 25.

⁹⁰ H. Norris, *Church Vestments*, London 1949.

⁹¹ Horatius, *Sat.* VI, deel I, 27; Seneca, *De Beneficiis II*, XII, pag. 1-2.

⁹² Plutarchus, *Problemi Romani*, *Opusc. Mor.*, deel 1, pag. 364.

De solea, de al bovengenoemde sandaal die alleen de voetzool bedekte, werd alleen binnenshuis gedragen. Aan tafel trok men dit schoeisel vaak uit.⁹³

De schoenen van de vrouw waren aanvankelijk gelijk aan die van de man, maar later gaan vrouwen steeds meer de van oorsprong Griekse sandaal, de socceus, dragen. De schoenen van een bruid waren meestal geel. Hoewel de laagste klassen van de Romeinse samenleving en de slaven meestal de zogenaamde udo of pero als sandaal droegen, liepen ze ook vaak blootsvoets.

Carbatinae, laarzen waarvan de vaak dubbele zolen door nagels waren verstevigd, werden door boeren en soldaten gebruikt.⁹⁴ In Nederland werd in 1874 de tot op heden best bewaarde schoen van West-Europa gevonden. Hij was gemaakt uit één stuk leer, om de voet gebonden door een leren riem die door een ongeveer 2 cm lange insnijding 3 cm onder de rand werd getrokken. Ook in Vechten zijn leren zolen met inscripties gevonden en in Maastricht een kinderschoentje.⁹⁵

Materiaal

Het materiaal waaruit de Romeinse kleding bestond, was wol, linnen, katoen of zijde.⁹⁶ Zijde was zeer kostbaar en volgens Plinius ook nog in de latere keizertijd zeldzaam. Zo kocht Marcus Aurelius een zijden gewaad, maar wilde Aurelianus niet dat zijn vrouw een kledingstuk van zijde droeg.⁹⁷ Heliogabalus was de eerste die zich kleedde in een volledig zijden gewaad.⁹⁸ Onder Justinianus begon de zijdeteelt in Italië of beter gezegd in Europa.⁹⁹ Een geschenk van zijde aan een vreemde vorst werd het symbool van vriendschap. De zijde-industrie is bekend door het edict van Diocletianus en door Procopius' verhaal hoe Justinianus

⁹³ Zie afbeelding 26.

⁹⁴ In het provinciaal museum te Assen zijn nog schoenen uit de Romeinse tijd te bezichtigen, evenals in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden en het Museum Kam te Nijmegen.

⁹⁵ Groenman-van Waateringe, o.c., pag. 16.

⁹⁶ Zijde werd pas in de laat-republikeinse periode voor kleding gebruikt.

⁹⁷ Calmet, *Ezechiel IV*, pag. 10.

⁹⁸ L. de Tillemont, *Histoire des empereurs et des autres princes des six premières siècles de l'église, de leurs guerres contre les Juifs, des Ecrivains profanes, et des personnes les plus illustres de leur temps*, Bruxelles 1732, III, pag. 270.

⁹⁹ Calmet, o.c.

een keizerlijk monopolie instelde voor de zijdehandel.¹⁰⁰ Hetzelfde edict van Diocletianus geeft ons tevens een volledig beeld van de prijzen van de ruwe materialen wol en linnen alsook van een grote hoeveelheid kledingstukken evenals van de lonen van wevers en andere textielarbeiders rond 300 n.Chr.

'Lanificium', de vaardigheid zelf wollen stoffen te vervaardigen, was één van de standaard deugden van de Romeinse matrones uit de hogere klassen van de Romeinse samenleving. Augustus liet om het goede voorbeeld te geven zijn vrouw, dochter en kleindochter weven en droeg zelf hun producten.¹⁰¹ Maar dit goede voorbeeld werd niet door iedereen gevolgd. Columella, schrijvend ten tijde van Nero, klaagt dat in zijn tijd dames zich niet met weven inlieten maar in plaats daarvan dure kleding kochten.¹⁰² Ook Seneca meende dat de eenvoud verloren ging en had kritiek op de doorzichtige kleding van vrouwen uit zijn tijd.

Het edict van Diocletianus suggereert dat de manufactuur in bepaalde districten of steden was geconcentreerd. Zo zou wollen kleding voornamelijk komen uit Brittannië, Germania, Gallia, Africa, Noricum, Raetia, Perzië, het Achaeïsche gebied, Phrygië, Cappadocië, Arabië en Egypte. Wol die naar bepaalde steden of stammen werd genoemd, was die van de Nervi, Treveri, Bitturi in Gallië, Mutina en Canusium in Italia, Poetovio, Argos en Laodicea in Phrygië en Damascus. Linnen kleding kwam uit Tarsus, Laodicea, Byblos, Scythopolis en Alexandrië.¹⁰³ Kledingstukken die naar bepaalde steden of landstreken werden genoemd, waren duur en waarschijnlijk van extra kwaliteit.¹⁰⁴

Er bestond een soort van gilde-organisaties. De vollers werkten nieuwe wollen kleding af en de ververs maakten oude kleding schoon en verfden deze eventueel opnieuw.¹⁰⁵ Het waren aparte beroepen met eigen gilden.

Het gebruikte materiaal varieerde naar beroep, draagkracht en klimaat. Gausapa was een zeer zware stof, gebruikt voor warme mantels¹⁰⁶

¹⁰⁰ Procopius geeft geen duidelijke beschrijving van deze industrie. Deze was gevestigd in Berytus en Tynes (Tunis), waar volgens hem handelaars (ἔμποροι), opzichters (ἐπιδημιουργοί) en vaklui (τεχνίται) leefden. Een wet onder Justinianus koppelt de metaxarii (ruwe zijdehandelaren) met de argentarii (zilversmeden en bankiers) van Constantinopel, als ongeveer even rijke mensen.

¹⁰¹ Suetonius, *Augustus*, pag. 64 en 73.

¹⁰² Columella, *De re rustica* XII, pag. 9-10.

¹⁰³ *Ed. Dioclet.*, XXVI, XXVII en XXVIII.

¹⁰⁴ Jones, o.c.

¹⁰⁵ Ibidem.

¹⁰⁶ Plinius, N.H. XIII, pag. 193.

in Gallia Cisalpina. Gallia Cisalpina en Germania Inferior waren be- roemd om hun schapenteelt en goede kwaliteit wol.¹⁰⁷ Dit had als gevolg dat er zich ook textiel fabrieken ontwikkelden en de ruwe stof ter plaatse tot doeken en kledingstukken kon worden verwerkt.¹⁰⁸ Juvenalis ver- meldt dat de verwerkende textielindustrie haar zetel had in Gallia Cisal- pina.¹⁰⁹

Veel werd ook vervoerd naar andere delen van het rijk. Dat transport van ruwe wol een grote rol speelde, bewijzen de vele scènes in de an- tieke kunst, waarop versnoerde doekballen worden afgebeeld.¹¹⁰ De byrrhus Britannicus en tapete Britannicum kwamen van de meer noordelijke kudden met hardere wol. Gallia Belgica zou specifiek zachte wol hebben geproduceerd.¹¹¹ Zijde werd in het noorden nauwelijks gevonden maar was toch al heel vroeg handelsobject.¹¹² Ook was er in de omgeving van Maasbracht geen grote linnenindustrie.¹¹³ Dit product werd voornamelijk geïmporteerd uit Zuid-Gallië en Italië.

Het blijkt dat in de Romeinse periode in de westelijke provincies de draad van wol of linnen werd gesponnen met het klosje kloksgewijs ronddraaiend, terwijl het in het oosten in tegengestelde richting rond- draaide. Dit verschil gaat terug tot in de pre-Romeinse periode en toont aan dat de twee grote textielgebieden van het Romeinse rijk, Noord- Gallië en Germania enerzijds en de Levant anderzijds, onafhankelijk van elkaar hun eigen tradities voortzetten.¹¹⁴

¹⁰⁷ Ibidem, pag. 73, 1; Horatius, *Oden* III, pag. 16, 35; Martialis, *Epigrammen* IV, pag. 37, 5; Strabo, *Geografie* V, pag. 218. Zie afbeelding 27.

¹⁰⁸ G. Zimmer, *Antike Berufsdarstellungen*, Berlin 1982, pag. 25.

¹⁰⁹ Juvenalis, *Satiren* IX, pag. 28-31.

¹¹⁰ Zimmer, o.c., pag. 6, geeft een volledige lijst van weergaven van stoffen – respec- tievelijk doekhandelaren. Esperandieu, o.c., I, pag. 164; Esperandieu, o.c., V, pag. 4043.

¹¹¹ Strabo, *Geografie* IV, pag. 196, '... De Romeinen in Gallia Belgica houden scha- pen met zachte wol, deze (schapen) dragen jasjes als bescherming'.

¹¹² J. Wild, *Textile manufacture in the Northern Roman Provinces*, Cambridge 1970, pag. 10.

¹¹³ Vlas groeit goed bij de zee kust. Morini (Calai) en Caleti (Le Havre) waren vol- gens Plinius in de eerste eeuw n. Chr. bekend om hun linnen. Plinius, N.H. XIX, pag. 8.

¹¹⁴ Liversidge, o.c., pag. 108.

Kleuren

Voor de Romeinse kleding werden allerlei kleuren gebruikt. De hogere klassen droegen vaak wit. Purper werd gebruikt voor geschenken aan koningen uit het oosten. De arbeidersklasse droeg donkergekleurde tunica's. Wol werd ongesponnen geverfd; linnen, katoen en zijde als draad. Het purper kan uiteenlopen in kleur van scharlakenrood en karmozijn tot de diepe roodachtig blauwe tint die tegenwoordig purper wordt genoemd.¹¹⁵ Ook op Koptische stoffen in het Victoria en Albert Museum zijn resten aanwezig van een dergelijke kleur. In de museum-literatuur wordt zij als purper beschreven. Maar de kleur is zo donker dat ze nu eerder donkerbruin suggereert dan purper. Purper was in de Romeinse tijd als kleurstof het duurst en werd het meest gewaardeerd.¹¹⁶

Wat betreft de kleur rood zegt Plinius dat de kleurstof voor één bepaalde tint uit een bes kwam die in Galatië groeide en dat een andere tint werd gemaakt uit meekrap.¹¹⁷ Geel werd gemaakt uit saffraan.¹¹⁸ In Plinius' tijd werd indigo geïmporteerd uit India wat vele tinten blauw mogelijk maakte. Het zwarte pigment werd gemaakt van de aanslag op de ketels van de ververs.¹¹⁹

Uit resten van grafmonumenten en ook in de muurschilderingen van Maasbracht zien we dat jassen, mantels en andere kledingstukken vaak geel of geel/oranje zijn afgebeeld. Dit zou de weergave van ongeverfde wol kunnen zijn. De noordelijke volkeren waren echter wel degelijk kleurbewust. De schrijver Diodorus beschrijft dat ze dol waren op schots geruite patronen in hun kleding.¹²⁰ Archeologische vondsten bevestigen dit. Maar de Romeinen in Italië bekeken schots geruite lappen met achterdocht. Ook Plinius zegt in enkele passages dat de Galliërs deze hebben uitgevonden.¹²¹ Een stuk geruite stof is in Falkirk in Engeland gevonden.¹²² De veelheid aan deze scutulata, ruitstoffen, in het noorden

¹¹⁵ L. Wilson, *The clothing of the ancient Romans*, Baltimore 1938, pag. 50.

¹¹⁶ Ibidem, pag. 6. De kleurstof kwam uit een soort mossel, de conchylium. Plinius, N.H. XXII, pag. 2: 'murex, als kleur van de trabea wordt ook gebruikt voor purperen stoffen'.

¹¹⁷ Plinius, N.H. XXXIII, pag. 13.

¹¹⁸ Plinius, N.H. XXXV, pag. 3, 17.

¹¹⁹ Plinius, N.H. XXXIII, pag. 13, 5, 27.

¹²⁰ *Diodorus Siculus* V, pag. 30, 1.

¹²¹ Plinius, N.H. VIII, pag. 196. Wollen schots geruite stoffen werden scutulata genoemd, een woord dat ook geruite damastzijden stoffen kon aanduiden.

¹²² Wild, *Textile manufacture*, o.c.

contrasteert opvallend met de zeldzaamheid in het oosten en bevestigt Plinius' uitspraak dat schots geruite stoffen, zoals men die ook in Maasbracht ziet afgebeeld, een specifiek noordelijke vorm van textieldecoratie zijn.

Het thema van de muurschilderingen: belastinginners en pachters

Livius zegt¹²³ dat het maken van winst niet passend was voor senatoren. De economische activiteit die hoorde bij een man van 'dignitas' was vooral de landbouw.¹²⁴ Dit hield niet in dat alleen voor zelfverzorging werd geproduceerd. Landgoederen lagen vaak dicht bij de rivier om de distributie van producten te vergemakkelijken.¹²⁵

Er is berekend dat Romeinse senatoren in de keizertijd een jaarlijks inkomen hadden dat twee duizend maal zo groot was als dat van een boerenfamilie. De rijkdom bleef in handen van een kleine groep individuen maar de sociale samenstelling van deze groep veranderde radicaal tussen 100 v. Chr. en 180 n. Chr.¹²⁶ Studies over de samenstelling van de senatoriale klasse tonen duidelijk aan dat, wanneer oude senatoriale families uitsterven, nieuwe mannen uit Italië en in toenemende mate uit de provincies verschenen om hun plaats in te nemen.

Zo kwam de rijkdom ook in handen van vrijgelatenen, liberti, veelal rijke handelaren en landeigenaren met verschillende lucratieve belangen. Ook zij woonden bij rivieren en havens. Hun beschermgod was Mercurius,¹²⁷ de beschermer van de handel. De villa van Maasbracht lag aan een rivier en zal connecties hebben gehad met de rivierhandel. In de tweede helft van de tweede eeuw, de tijd waarin we de villa moeten plaatsen, verplaatste het zwaartepunt van de handel zich in het algemeen van Rome en Italië naar de provincies waar een inheemse productie tot stand kwam, die Italië geleidelijk geheel en al overvleugelde en tenslotte verdrong. Deze decentralisatie van de industrie stopte de groei

¹²³ ... Quaestus omnis patribus indecoribus visus ... Livius, 21-63.4.

¹²⁴ Cato, *De Agricola* 1.3, pag. 24; Strabo, *Geografie* V, pag. 235; J. D'Arms, *Commerce and social standing in Ancient Rome*, Cambridge 1981; M.I. Finley, *The Ancient Economy*, London 1975.

¹²⁵ M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford 1957, pag. 165.

¹²⁶ A.N. Sherwin-White, *The letters of Pliny - a Historical and Social Commentary -*, Oxford 1966, pag. 377-378.

¹²⁷ D'Arms, o.c., pag. 121; Petronius, 29.3, 67.7, 77.4.

van het industriële kapitalisme in Italië.¹²⁸ De meeste provinciesteden die centra werden van landbouw en hoofdkwartieren van administratie, ontwikkelden tevens een belangrijke lokale industrie. Een andere belangrijke economische innovatie in de provincie was dat sommige landgoederen hun producten op het landgoed begonnen te verkopen. Vanwege de hoge kosten van transport over land waren producten, geproduceerd op een landgoed dat was gelegen bij een rivier of haven, altijd goedkoper dan die uit het binnenland.¹²⁹

Naast de handel, industrie en landbouw werd een belangrijke tak van het zakenleven gevormd door bankiers en geldleners. Het banksysteem kwam naar het westen vanuit Griekenland. De grootste geldeigenaars waren de keizer en zijn 'fiscus'. De fiscus was de grootste bankier in het keizerrijk.¹³⁰

Net als in de stad moesten ook op het platteland de hogere klassen borg staan voor het betalen van de belasting aan de overheid. Zij ontwikkelden daartoe specifieke beheerssystemen, die overigens niet altijd ongunstig uitpaktten voor de pachters. Columella schrijft dat landeigenaren 'strenger moesten letten op de arbeidsprestaties van hun 'coloni' dan op de betaling van de pacht, aangezien het land bij een zorgvuldige exploitatie vanzelf wat opleverde'.¹³¹ Deze coloni, pachtboeren, pachtten de grond van landheren.¹³²

Desondanks is het logisch dat handige zakenlui door het lenen van geld aan de pachtboeren, maar ook aan landeigenaren en dorpelingen, de patronen en meesters van hun schuldenaars werden. Het systeem van de Romeinse belastingen hielp hen bij dit doel en de nieuwe voorwaarden voor het kapitalistische leven op de rivieroeveren droegen bij tot hetzelfde resultaat. Villa's aan de rivieroeveren, als die in Maasbracht, waren geen boerenhoeven; de bezitters geen grote boeren.¹³³ Het waren centra van relatief grote landgoederen met landbouw-kapitalistische belangen die koopwaar produceerden voor de markt en niet voor eigen consumptie.

De bovengenoemde liberti maar ook de Romeinse middenklasse, de

¹²⁸ Rostovtzeff, o.c., pag. 173.

¹²⁹ Ibidem, pag. 182.

¹³⁰ Schumacher, o.c., pag. 198; R. Beigel, *Rechnungswesen und Buchführung der Römer*. Karlsruhe 1904.

¹³¹ Columella, *De re rustica* XII.

¹³² Gutsherrn und Bauern im Römischen Rheinland, in: *Bonner Jahrbücher* 126, 1923, pag. 109 e.v.

¹³³ Rostovtzeff, o.c., pag. 634.

equites, vormden de handelsklasse.¹³⁴ Zij vormden een bepaald soort landeigenaren, publicani, voortdurend druk in de weer met publieke contracten, belasting innen en grootschalig geld lenen.

De muurschilderingen uit Maasbracht evenals de reliëfs uit Neumagen en Igel beelden niet per sé coloni van een grote landeigenaar, die rente betalen, af. De rijke mannen in de villa's als die van Maasbracht verzorgden ook de belastingen en waren de bankiers van de Romeinse samenleving. Tenslotte waren de villa's niet alleen landbouw- en industriële bedrijven, ze waren ook de lokale banken.¹³⁵

Dat zowel in Maasbracht als op de in de Alpen gelegen Magdalensberg zulke unieke muurschilderingen zijn gevonden, wijst op hun beider functie als handelscentrum.¹³⁶

Conclusie

Al met al krijgt men door het bekijken van deze muurschilderingen toch een genuanceerder beeld van kleding en samenleving in de noordelijke provincies in de Romeinse periode, dan wanneer men alleen reliëfs op grafmonumenten en andere monochrome sculpturen in aanmerking zou nemen.¹³⁷

Vast staat dat de eigenaar van de villa een kapitaalkrchtig persoon moet zijn geweest om zich een dergelijke wanddecoratie te kunnen veroorloven. Ook mag worden aangenomen dat hij zelf in de villa zal hebben gewoond en dat voor zijn rentmeester¹³⁸ wel een bescheidener onderkomen zal zijn gebouwd.

De afbeelding van de eigenaar en zijn rentmeester en boeren die belasting, pacht of rente betalen op de muurschilderingen van Maasbracht vormt bovendien een bevestiging van het bestaan van zulke rentmeesters in dit deel van het Romeinse rijk.

¹³⁴ Finley, o.c., pag. 19.

¹³⁵ Rostovtzeff, o.c., pag. 226.

¹³⁶ Ibidem, pag. 176-177.

¹³⁷ Vergelijk Wild, *The clothing of Britannia*, o.c.

¹³⁸ W. van Es, *De Romeinen in Nederland*, Haarlem 1972, pag. 177, bevestigt dit, maar W. Willems spreekt dit tegen in: *Archeologie in Limburg* 17, 1982.